

//////////////////////VITA*////////////////////////////////////

Az EU vidékfejlesztési politikájának aktuális irányai és ezek megjelenése a magyar KAP Stratégiai Tervben

MAÁ CZ MIKLÓS

Kulcsszavak: kutatás, vidékfejlesztés, vidékpolitika, Közös Agrárpolitika, helyi fejlesztés

JEL-kód: Q18, R11, R58

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A Gazdálkodás 66. évfolyamának 6. számában megjelent vitaindító tanulmányra „A vidékfejlesztés helye és szerepe a fejlesztéspolitikában” (Goda-Hamza-Mezei-Rácz, 2022) reflektálva a cikk összefoglalja, hogy a szerző szerint merre tart az Európai Unió vidékfejlesztési politikája napjainkban, elsősorban az EU vidéki területeinek a tanulmányban is említett, hosszú távú jövőképét felvázoló dokumentumban foglalatra támaszkodva (Európai Bizottság, 2021). Ezután bemutatja, hogy az új irányok hogyan jelennek meg a 2023–27. évekre szóló magyar Közös Agrárpolitika (KAP) Stratégiai Tervben. Áttekinti, hogy milyen új irányvonalakat jelenít meg az Európai Bizottság Hosszú távú jövőkép az EU vidéki területei számára (*Long-term vision for rural areas: for stronger, connected, resilient, prosperous EU rural areas*) című közleménye, illetve az ez alapján megszületett Vidékfejlesztési Paktum (*Rural Pact*) és a vidékfejlesztési cselekvési terv. A dokumentumokból az szűrhető le, hogy a vidéki területek céljaként meghatározott erős, összekapcsolt, reziliens és virágzó vidéki területek finanszírozásában a KAP mellett egyre növekvő mértékben kell szerepet vállalnia az egyéb uniós és nemzeti forrásoknak. Ezzel egyidőben a tagországok KAP stratégiai tervei már alig tartalmaznak forrást a mezőgazdasághoz nem köthető, vidéki területen megvalósuló fejlesztésekre. Ennek következtében a vidék fejlesztésének egyre szükségessé teszi a szakpolitikákon és az azokért felelős uniós és nemzeti szerveken átívelő mechanizmusok alkalmazását, amely az eddigi végrehajtási tapasztalatok alapján minden szereplő részére jelentős kihívás. A Hosszú távú jövőkép, illetve az arra építő beavatkozások következetesen a helyi kormányzás, a részvételen alapuló megközelítés, a társadalmi innováció és a hálózatosodás fontosságát hangsúlyozzák, ezeket elengedhetetlennek tartják a hatékony vidékfejlesztés végrehajtása kapcsán. A vidékfejlesztési cselekvési terv talán legfontosabb feladata lenne, hogy a vidék fejlesztését egységes politikaként jelenítse meg, és ehhez biztosítson forrásokat is, akár különböző EU-s és EU-n kívüli alapokból, de mindenképpen koordinált módon. Az EU-s alapok együttműködésének, a projektek több forrásból való finanszírozása lehetőségének egyelőre kevés jelét láthatjuk. A probléma uniós szintű, mivel nincsenek összehangolva az alapokat szabályozó jogszabályok sem, a végrehajtás során pedig mindig a kifizető ügynökségek papíron biztos eljárásrendjei kerülnek előtérbe, szemben a kisléptékű közösségi fejlesztéseknél különösen

* A „VITA” rovatban megjelent közlemények a szerzők véleményét tükrözik, mellyel a Szerkesztőség nem feltétlenül ért egyet.

fontos rugalmassággal. Beszédés az is, hogy a város-vidék együttműködés, valamint az uniós alapok kombinált felhasználásának eszközeként az előző (2014–2020) költségvetési időszakban megalkotott, és hazánkban is alkalmazott CLLD (*Community-led local development*) intézkedést 2021-től már egyetlen hazai Operatív Program (OP) sem tartalmazza, a helyi közösségi fejlesztés egyedüli eszköze így a LEADER (*Liaison Entre Actions pour le Développement de l'Économie Rurale*) és az azt finanszírozó Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) maradt. Ennek megfelelően a Vidékfejlesztési Paktum rendezvényein vagy az azokat megalapozó műhelymunkákon és projektekben szinte kizárólag a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatóság (DG AGRI) és az agrártárcák, agrárkutatók vesznek részt. Helyi szinten ugyanakkor több biztató példa is van rá, hogy pl. a LEADER helyi akciócsoportok sikeresen kombinálják a különböző EU-s és hazai forrásokból finanszírozott projekteket. Ennek tudatában a Hosszú távú jövőképhez kapcsolódó akciótervben szereplő eszköztár, amely helyi szinten megmutatja, hogy adott időszakban milyen források pályázhatók, jó alapot jelenthet a vidéki támogatási lehetőségek bővítésére. A Hosszú távú jövőkép céljainak megjelenését a magyar KAP Stratégiai Tervben két beavatkozáson keresztül mutatja be a cikk, amelyek a társadalmi innováció előmozdításának lehetőségét hordozzák magukban, ezek az Okos falu, illetve a Társadalmi vállalkozás intézkedések. A cikk legfontosabb következtetése, hogy a vidékfejlesztés elmélete és gyakorlata elszakadt egymástól, a kívánt általános célokat tartalmazó Vidékfejlesztési Paktum, illetve az azokat elérhetővé tevő KAP stratégiai tervek céljai csak kismértékű átfedésben vannak, és a multifund megoldások egyelőre nem képesek áthidalni a távolságot.

EREDMÉNYEK

A 2019-ben hivatalba lépett Bizottság elnökének politikai iránymutatásai (Európai Bizottság, 2019) már tartalmazták, hogy a vidéki területek központi szerepet töltenek be az európai identitásban és a gazdasági fejlődésben, ezért szükséges egy 2040-ig tartó jövőkép felvázolása számukra. A feladatot a demográfiaért és demokráciáért felelős elnökhelyettes, továbbá az agrárpolitikáért, valamint a kohéziós politikáért felelős biztosok kapták. Munkájuk eredménye lett a Bizottság a témában megjelent közleménye 2021-ben, amelynek címe *Hosszú távú jövőkép az EU vidéki területei számára* (a továbbiakban Hosszú távú jövőkép).

A Hosszú távú jövőkép javaslatot tesz az úgynevezett *Vidékfejlesztési Paktum* létrehozására, továbbá a Paktumhoz kapcsolódó uniós *vidékfejlesztési cselekvési terv* kidolgozására, ez utóbbi fő pontjait már maga a jövőkép is tartalmazza. A Paktum 2021 végén

jött létre a vidéki területek fejlődésében érintett uniós, kormányzati, helyi szervezetek, vállalkozások részvételével.

A Hosszú távú jövőkép által azonosított kihívások

A kihívások nem szolgálnak meglepetésekkel, mivel ezek már évtizedek óta jellemzőek.

Megállapíthatjuk, hogy a vidékfejlesztés eddig rendelkezésre álló eszközei (KAP II. pillér) nem tudták megváltoztatni ezeket a negatív trendeket, legfeljebb a mértéküket csökkenteni:

- A vidéki területek lakossága átlagosan idősebb, mint a városok lakossága.
- A vidéki régiókban az elmúlt években átlagosan csökkent a népesség.
- A fiatal nők nagyobb valószínűséggel hagyják el a vidéki régiókat, mint a fiatal férfiak.
- A vidéki területek sokszor a demográfiai trendek miatt sem eléggé vonzóak letelepedés szempontjából.

- A vidéki régiókban az egy főre eső GDP még mindig jóval (mintegy 25%-kal) alacsonyabb az uniós átlagnál.
- A foglalkoztatási ráta nőtt, a munkanélküliség csökkent a vidéki területeken, így mindkét mutató már jobb, mint a városok átlaga, de ez tagállamonként rendkívül változó, a fiatal munkanélküliek száma pedig magasabb, mint a városokban.
- A szegénységnek vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett népesség aránya magasabb a vidéki területeken, a szegénységi küszöb alatt élők száma pedig tíz tagállamban nőtt 2012 óta.
- A férfiak és a nők foglalkoztatási rátájában nagyobb a különbség, mint a városokban (13%, szemben a 10%-kal).
- A vidéki térségekben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya alacsony, bár 2019-re 22%-ra nőtt, a városok előnye növekszik.
- Sok térségben nagy a különbség a városok javára az alapkészségek és az alapvető digitális készségek terén, az oktatásból lemorzsolódók aránya szintén magasabb vidéken. Ez korlátozza az e-szolgáltatások terjedését is, ami pedig a minőségi munkahelyek számát csökkenti.
- A minőségi közszolgáltatásokhoz és infrastruktúrához való hozzáférés a vidéki területeken korlátozott, a városoktól való távolságtól és a településmérettől függően.
- A vidéki lakosság egyharmada határmenti régiókban él, ahol a szükséges utazások időtartama még más vidéki régiókhoz képest is hosszabb.
- Mindezek következtében nagy jelentősége van a digitális technológiai kapacitásoknak, de az EU vidéki háztartásainak még csak 59%-a rendelkezik új generációs széles sávú hozzáféréssel (szemben az EU átlag 87%-kal).
- A vidéki területek jobban ki vannak téve az éghajlatváltozás következményeinek (viharok, áradások, aszályok).

Ugyanakkor a vidéki területek lehetőségekkel és előnyökkel is rendelkeznek:

- A biomassza-alapú gazdaság az Unió egyik legnagyobb ágazata, a mezőgazdaság, erdészet, halászat, akvakultúra révén a fenntartható bio- és körforgásos gazdaság központi szereplője.
- Az egészségesebb vagy a biotermékek iránti kereslet növekedése új lehetőséget teremt a gazdálkodók számára.
- A rövid ellátási láncok kialakítása, a helyi feldolgozás hozzájárul a termelők szerepének megerősítéséhez.
- Az idegenforgalom lehetőségei a helyi turisztikai kínálat és a helyi termékek összekötésére továbbra is szélesek.

A cselekvési területek 2040-ig

A Hosszú távú jövőkép kialakítására meghatározó jelentőséggel bírt az érintett vidéki szereplőkkel folytatott széles körű konzultáció, melynek eredményeként négy, egymást kiegészítő cselekvési terület körvonalazódott, ezek – ahogyan azt a vitaindító tanulmány is tartalmazza – az *erősebb, összekapcsolt, reziliens és virágzó vidéki területek* elnevezést kapták.

A fenti cselekvési területek által lefedett tevékenységek:

Erősebb vidéki területek: a vidéki közösségek megerősítése, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása és a társadalmi innováció elősegítése

Példák a megvalósításra:

- Népeségfogyás által leginkább érintett vidéki területek fellendítése
- Erősebb innovációs ökoszisztéma létrehozása a vidéki térségekben
- Megerősített hálózatosodás a LEADER és az okos falvak tekintetében
- Vidéki szolgáltatások javítása
- Fiatalok támogatása

Összekapcsolt vidéki területek: az összeköttetés javítása mind a közlekedés, mind a digitális hozzáférés tekintetében

Példák a megvalósításra:

- Fenntartható multimodális mobilitás és digitális mobilitási szolgáltatások fejlesztése

- A városi és a vidéki területek összekapcsolása az EU városi mobilitási keretrendszere révén
- Digitális kapacitások fejlesztése (közlekedés, sürgősségi segítségnyújtás, hulladékgazdálkodás, közvilágítás stb.)
- A mezőgazdaság digitalizációjának további előmozdítása
- A vidéki területek megközelíthetőségének javítása

Reziliens vidéki területek: a természeti erőforrások megőrzése és a mezőgazdasági tevékenységek környezetbarátabbá tétele az éghajlatváltozás elleni küzdelem érdekében, ugyanakkor a képzésekhez való hozzáférés és a változatos minőségi munkalehetőségek biztosítása révén a társadalmi ellenálló képesség biztosítása

Példák a megvalósításra:

- Az éghajlatváltozás kezelése a szén-dioxid-gazdálkodás révén
- Európai Talaj Misszió (Horizont Európa) végrehajtása
- A társadalmi alkalmazkodóképesség és a nők támogatása a vidéki térségekben
- A területi mobilitás és a demográfiailag hanyatló területek elemzése Európában
- A mezőgazdasági dolgozók munkakörülményeinek értékelése
- A vidéki gyermekek esélyegyenlőségének biztosítása
- A fogyatékkal élők igényeinek kezelése

Virágzó vidéki területek: a gazdasági tevékenységek diverzifikálása, a mezőgazdasági és élelmiszeripari tevékenységek, valamint az agrárturizmus hozzáadott értékének növelése

Példák a megvalósításra:

- A vállalkozói szellem és a szociális gazdaság támogatása a vidéki térségekben
- A vidéki területeken élő fiatalok oktatási, továbbképzési és foglalkoztatási lehetőségeinek előmozdítása
- A fenntartható biomassza-alapú gazdaság fejlesztésének ösztönzése a vidéki területeken
- A termelői szervezetek és termelői cso-

portok szerepének támogatása a vidékfejlesztésben

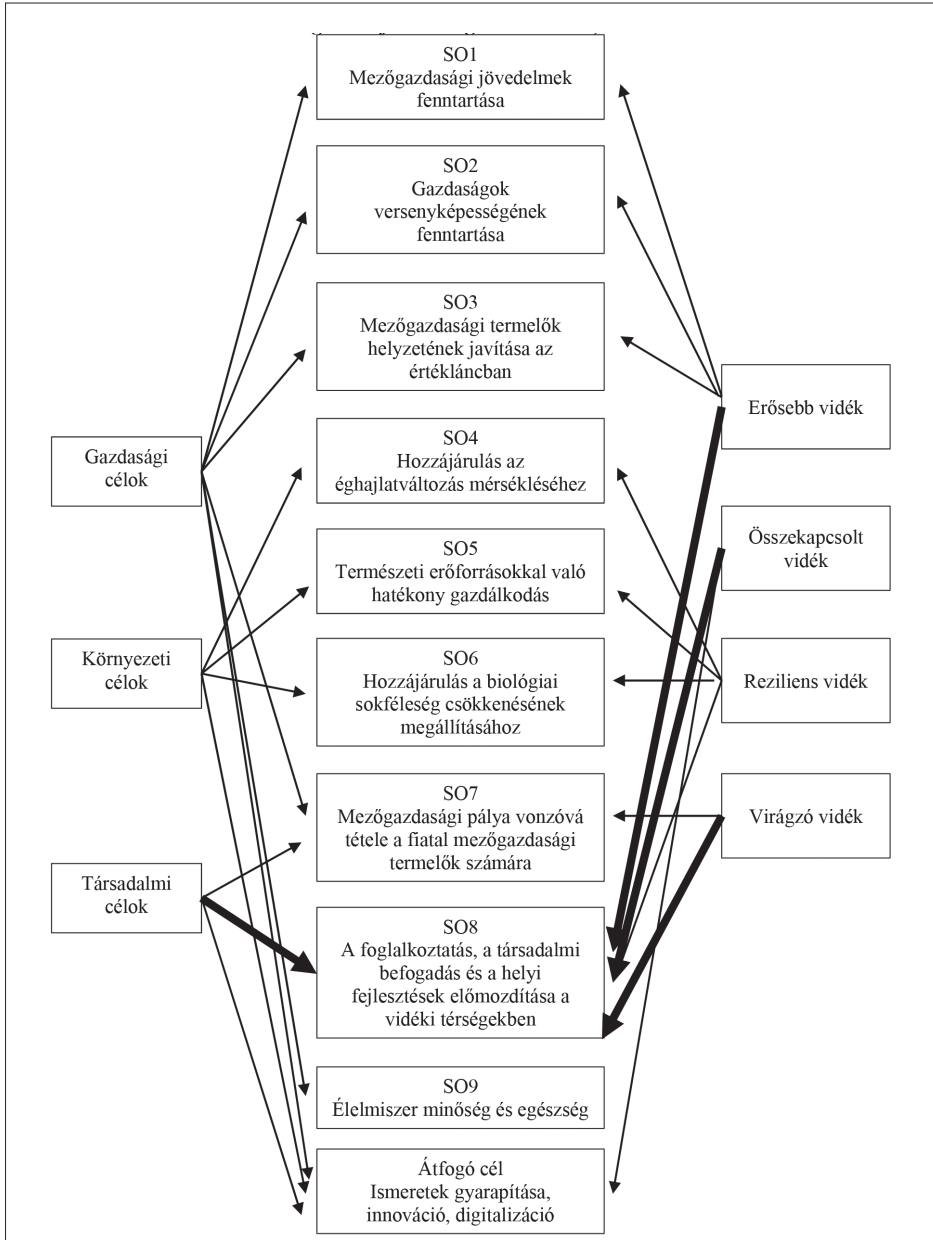
Változások a vidéki térségek fejlesztési irányában

A klasszikus felosztás alapján a vidéki területek fejlesztése egyaránt igényli a gazdasági, környezeti és társadalmi intézkedéseket. A jövőképben is felfedezhetjük ezt a hármas célrendszert, a cselekvési területek mindegyike tartalmaz mindhárom célhoz tartozó elemeket.

Ha összehasonlítjuk a 2023–27 közötti KAP céljait (ún. speciális célkitűzések, SO-k, l. 2021/2115 rendelet 6. cikk) és a Hosszú távú jövőkép cselekvési területeit, megfigyelhetjük, hogy a cselekvési területekben felfedezhető az egyensúlyra törekvő gazdasági, környezeti és társadalmi célok között, a tíz SO közül azonban a társadalmi célokkal valójában csak egy foglalkozik (SO8), és még annak is egy része az agráriumhoz és az erdészethez kötődik (1. ábra), így a térségi és szociális (mezőgazdasághoz nem vagy csak részben kötődő) vidékfejlesztési elemek, mint a település- (infrastruktúra) és a közösségfejlesztés (LEADER) súlya a KAP finanszírozásban szükségszerűen kisebb, mint a jövőképben. A társadalmi célok a legerősebben az SO8-hoz kötődnek, a cselekvési területek közül azonban három is az SO8-hoz kötődik leginkább. A Hosszú távú jövőképben fajsúlyos elemek így a KAP finanszírozásban háttérbe szorulnak, a Bizottság az „erősebb” és „összekapcsolt” vidék, de még a „virágzó” vidék bizonyos összetevőinek (pl. mezőgazdaságon kívüli vállalkozásfejlesztés, idegenforgalom) finanszírozását is leginkább más források bevonásával látja megvalósíthatónak.

Hozzátehetjük, hogy a források kombinált felhasználásához az alapfeltétel a strukturális és kohéziós alapok (Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA), Európai Szociális Alap (ESZA), Kohéziós Alap (KA)), illetve az azokhoz kapcsolódó operatív prog-

I. ábra
A KAP vidékfejlesztési céljai, a speciális célkitűzések és a Hosszú távú jövőkép cselekvési területei közötti összefüggések
(Correlation between the CAP's rural development goals, the special objectives and the goals of the long-term vision)

Forrás: Saját szerkesztés az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 számú rendelete alapján

ramok, valamint a közvetlen bizottsági programok, mint pl. LIFE (*L'Instrument Financier pour l'Environnement*), és a nemzeti programok, vagy a hazai Magyar Falu Program és a KAP Stratégiai Terv együttműködése, koordinációja, amely elvi szinten minden dokumentumban szerepel, de gyakorlati megvalósulása az elmúlt évekhez hasonlóan továbbra sem megoldott.

Kétségtelen előrehaladás, hogy megszűnt az ERFA, ESZA és a KAP közötti területi demarkációs kényszer, így minden alap felhasználható vidéki területeken is, de ebből csak még bonyolultabb lehatárolási szabályok keletkeztek. A projektek párhuzamos finanszírozásának minden áron való elkerülése az alapok, illetve az általuk finanszírozott programok együttműködését nehézkessé teszi, a programok egymástól független tervezése sok szempontból egyszerűbb.

A jövőképben használt fogalmak

A jövőkép új, vagy eddig ebben a körben még keveset használt kifejezéseket honosít meg, amelyeket egyre szélesebb körben használ a szakmai közvélemény a vidékfejlesztéssel foglalkozó nagyszámú uniós projekt rendezvényein és publikációiban.

Az EU-s politikáknak, intézkedéseknek a vidék szemszögéből történő vizsgálata – Rural proofing

A szakpolitikák olyan szemszögéből történő felülvizsgálata, hogy azok megfeleljenek a vidéki területeken élők és dolgozók céljainak. A Bizottság minden kialakítandó új szabályozás esetén megvizsgálja azok vidéki munkahelyekre, fejlődési kilátásokra, társadalmi jólétre, esélyegyenlőségre vagy a környezeti minőségre gyakorolt hatását. Ebben többek között a területi hatásvizsgálatokra és a vidéki területek helyzetének hatékonyabb nyomon követésére támaszkodik. Nyomon követik, hogy a vidéki területek hogyan integrálódnak az uniós szakpolitikákba, különösen a vonatkozó szakpolitikák

végrehajtásáról szóló rendszeres jelentések révén.

Helyi kormányzás – Local governance

A kormányzás a kormányzati és a nem kormányzati szereplők több területi szinten folytatott folyamatos tárgyalási rendszerként értelmezhető (Finta, 2014).

A kormányzás két fő dimenziója:

- A horizontális dimenzió a helyi tartományt jelenti. Ezt nevezzük helyi kormányzásnak (*local governance*). Tipikus jellemzői a részvétel, a helyi kezdeményezések és az innováció, az önkéntesség (nem kötelező jellegű, a szereplőknek szabad kilépési lehetőségük van) és a partnerek közötti egyenlőségen alapuló interakciók.
- A vertikális dimenzió, vagy többszintű kormányzás (*multi-level governance*) a különböző igazgatási szinteken működő intézmények, illetve az azonos szinten, de a programmegvalósítás különböző területein működő szervezetek közötti kapcsolatrendszer (Finta, 2014).

A helyi kormányzás, vagyis az „ügyek helyben történő intézése” azért vált fontos feladattá, mert sokan felismerték, hogy a globalizálódó világban a helyi kisközösségek tudják megadni azt a kötődést, amelyre az embereknek legtöbbször szükségük van. A „helyi” sok mindent jelenthet, vidékfejlesztés esetében leginkább egy települést vagy közeli települések szövetségét. A *governance*-t magyarrá jobb híján kormányzásnak fordítjuk, de nemcsak a helyi önkormányzatot jelenti, hanem fedi az összes érintettet, tehát az önkormányzaton túl a lakosságot, a civil szervezeteket, a LEADER helyi akciócsoportokat, minden esetben átlátható, részvételen alapuló, befogadó és felelős módon. A fogalom magában foglalja azt is, hogy a közügyekben minden érintett szereplő a maga szintjén valóban egyen részt, ehhez kapja meg a kellő motivációt, lássa az eredményét. Ez teremti meg a többszintű

kormányzást. A többszintű kormányzás az EU működésének kitűzött és ideális formája, amelyben folyamatos interakcióban állnak az EU intézmények, testületek, ügynökségek, a nemzeti minisztériumok, a különböző területi szinteken működő hatóságok és helyi közösségek. Ennek kiindulópontja, hogy a kezdeményezések és döntések helyi szinten, *helyhez kötötten (place based)* szülessenek, a fejlesztéseket a helyi sajátosságok, területi adottságok messzemenő figyelembevételével hajtsák végre, az összes érintett fél bevonásával (Pámer, 2021). Mindez voltaképpen a *szubszidiaritás* (döntések meghozatala a lehető legalacsonyabb szinten) már régóta létező uniós célkitűzésének továbbgondolása.

Részvételen alapuló megközelítés – participatory approach

Olyan tervezési és működési modell, amely az érintettek – vagyis a vidékfejlesztés esetében a település lakosainak, civil szervezeteinek, vállalkozásainak, önkormányzatának – közvetlen bevonásával alkotja és valósítja meg az adott település fejlesztési koncepcióját, jövőképét. Feltételezi az *egyenrangú felek közötti (peer-to-peer) tanulást, és a társadalmi befogadást (social inclusion)*, vagyis a valamilyen okból hátrányos helyzetben lévő érintettek bevonását is.

Társadalmi innováció – Social innovation

A társadalmi innováció szorosan kapcsolódik az *alulról jövő kezdeményezések (bottom up approach)*, a helyben meghozott döntések témaköréhez, általánosan elfogadott definíciója nincsen. Az ún. technikai innovációk mellett a társadalmi problémák megoldása társadalmi eszközökkel, új szervezetek létrejöttével valósítható meg (Varga, 2017).

A társadalmi innováció a társadalmi gyakorlatok újrakonfigurálása válaszul a

társadalmi kihívásokra, amely a társadalmi jólét eredményeinek javítására törekszik, és szükségszerűen magában foglalja a civil társadalom szereplőinek bevonását (Polman et al., 2017).

A FARMWELL projekt megfogalmazásában¹ a társadalmi innovációk olyan új gyakorlatok, amelyek célja a gazdálkodók társadalmi jólétének javítása, aminek eredménye (1) a gazdálkodók és családtagjaik jobb felismerési képessége és fellépése a társadalmi kihívásokra, és/vagy (2) jobb társadalmi környezet és szolgáltatások a gazdálkodók és gazdálkodó családok és/vagy (3) jobb kapcsolatok a gazdálkodók és más (helyi) társadalmi szereplők között.

A társadalmi innováció olyan összetett tevékenység, amely egy társadalmi probléma (pl. szegénység, munkanélküliség, kirekesztettség, idősellátás, megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása, környezeti pusztulás, de lehet akár hiányzó alapinfrastruktúra, vagy kulturális lehetőség hiánya is stb.) innovatív megoldására irányul. Ahhoz, hogy egy kezdeményezést vagy eredményt társadalmi innovációnak nevezhessünk, fontos, hogy újszerű legyen. Nem kell teljesen eredeti ötletnek lennie, de mindenképpen újszerűnek kell lennie az adott kontextusban a felhasználók vagy az érintettek számára. A társadalmi innováció másik fontos kritériuma a *fejlődés*: hatékonyabbnak, eredményesebbnek kell lennie, mint a már létező alternatívák.

Hálózatosodás – networking

A kisléptékű, helyalapú fejlesztések akkor lehetnek hatékonyak, ha egymással és egy koordináló központtal is kapcsolatban vannak, ezáltal segítve az egymástól való tanulást, a problémák megosztását, a jó gyakorlatok terjesztését. A KAP-on belül a hálózatoknak már eddig is nagy hagyo-

¹ <https://farmwell-h2020.eu>

mánya volt. A most létrejött KAP-hálózat² európai szinten összefogja az eddig külön működő vidékfejlesztési, innovációs és értékelési hálózatokat, amelyek nemzeti és uniós hálózattá szélesednek.

A jövőkép céljainak elérése – a Vidékfejlesztési Paktum

A Bizottság a célok elérése érdekében 2022-ben létrehozta a Vidékfejlesztési Paktumot. A Paktum újdonsága, hogy szervezetileg is egyesíti a vidékfejlesztésben kétségkívül együttműködni hivatott EU-s, kormányzati, regionális és helyi szereplőket, állami és önkormányzati tisztviselőket, vállalkozókat, civil szervezeteket, oktatókat és kutatókat.

Milyen vidéki térségeket kell elérni 2040-re a Vidékfejlesztési Paktum értelmében?

1. Harmonikus területfejlesztéssel kialakított vonzó térségeket, amelyek kiaknázzák sajátos potenciáljukat, lehetőségeket teremtenek, és helyi megoldásokat kínálnak a globális kihívások helyi hatásainak kezeléséhez.
2. Olyan térségeket, amelyek részt vesznek a többszintű és a helyi kormányzásban, integrált stratégiákat dolgoznak ki, alkalmazva az együttműködésen és részvételen alapuló megközelítéseket, kiaknázza a személyre szabott szakpolitikai lehetőségeket, valamint a városi és vidéki területek közötti kölcsönös függőségeket.
3. Biztosítják az élelmezésbiztonságot, a gazdasági lehetőségeket, áruk és szolgáltatások elérhetőségét a szélesebb társadalom számára, mint például bio-

termékek, energia, valamint a kiváló minőségű helyi termékek és a megújuló energia, megtartva a méltányos elosztás és részesedés elvét.

4. Dinamikus közösségeket, amelyek a jólétre összpontosítanak, beleértve a megélhetést, a méltányosságot és a megfelelő életminőséget, ahol minden ember jól él és dolgozik együtt, lehetőségeihez mérten.
5. Befogadó, a generációk között szolidáris, méltányos és megújuló közösségeket, melyek nyitottak az újonnan érkezők felé, és elősegítik az esélyegyenlőséget mindenki számára.
6. Virágzó természeti forrásokat megőrző és gyarapító közösségeket, melyeket az Európai Zöld Megállapodás (*European Green Deal*) célkitűzései erősítenek meg, és hozzájárulnak azok megvalósításához, beleértve a klímasemlegességet, valamint a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodást.
7. Olyan közösségeket, amelyek teljes mértékben kihasználják a digitális innováció előnyeit, egyenlő hozzáférést biztosítva a feltörekvő technológiákhoz, lehetővé téve a széles körű digitális eszközhasználatot és a fejlettebb készségek elsajátítását.
8. Amelyek vállalkozó szellemű, innovatív és képzett közösséggé válnak, akik együtt teremtik meg a technológiai, ökológiai és társadalmi fejlődést.
9. Hatékony, hozzáférhető és megfizethető köz- és magánszolgáltatásokkal felszerelt, dinamikus közösségeket, beleértve a határokon átnyúló szolgáltatásokat is, amelyek személyre szabott megoldásokat kínálnak (például közlekedés, okta-

² A Bizottság (EU) 2022/1864 végrehajtási határozata (2022. október 5.) az európai KAP-hálózat szervezeti felépítésének és működési szabályainak meghatározásáról, valamint a 2014/825/EU végrehajtási határozat hatályon kívül helyezéséről, valamint 2021/2115 rendelet, 126. cikk: „Minden tagállam a mezőgazdaság és vidékfejlesztés területén működő szervezetek és közigazgatási szervek, tanácsadók, kutatók és az innováció egyéb szereplői, valamint más szereplők hálózatépítését szolgáló, közös agrárpolitikával foglalkozó nemzeti hálózatot (a továbbiakban: nemzeti KAP-hálózat) hoz létre nemzeti szinten.” „A Bizottság a mezőgazdaság és vidékfejlesztés területén működő nemzeti hálózatok, szervezetek, valamint közigazgatási szervek uniós szintű hálózatépítését szolgáló, közös agrárpolitikával foglalkozó európai hálózatot (a továbbiakban: európai KAP-hálózat) hoz létre.”

tás, képzés, egészségügy és gondozás, szociális élet és kiskereskedelem terén).

10. Olyan közösségeket, amelyek a sokszínűség helyszínei, amelyek a lehető legtöbb hozzák ki az egyedi adottságokból, tehetségéből és potenciálból.

A Vidékfejlesztési Paktum három fő tevékenysége:

1. Felerősíti a vidéki térségek hangját, hogy az eljusson a politikai döntéshozás magasabb szintjeire, segíti a vidéki szereplők részvételét a döntéshozatalban. Széles körben terjeszti az információt a vidéki területek társadalom számára nyújtott előnyeiről.
2. A Paktum tagjai közötti együttműködés és kölcsönös tanulás rendszerének kialakítása és lehetővé tétele: a Paktum szereplői inspirálják egymást és együttműködnek egymással, a különböző ágazatokkal, valamint a szociális partnerekkel a közös célok megvalósítása érdekében.
3. Ösztönzi és nyomon követi a Vidékfejlesztési Paktum közösség tagjainak önkéntes kötelezettségvállalását a cselekvésre: keretet biztosít a tagok számára, hogy a vidéki jövőképhez hozzájáruló kezdeményezéseket tegyenek.

A Vidékfejlesztési Paktum három tevékenységének koordinálására egy Vidékfejlesztési Paktum Támogató Iroda (*Rural Pact Support Office*) jött létre a Bizottság finanszírozásával, publikációs, prezentációs és kapcsolattartás funkciókkal.

Új kezdeményezések a Hosszú távú jövőképben

A vidéki térségek újjáélesztésével foglalkozó platform

A Bizottság létrehoz egy egyablakos ügyintézési pontként szolgáló platformot a vidéki közösségek, a projektgazdák és a helyi hatóságok számára, amely tájékoztatást nyújt egy-egy adott térségben futó és lezárt projektekről és a finanszírozási lehetőségekről.

Először is a helyi stratégiák készítői informálódhatnak a legjobb gyakorlatokról, az előremutató kezdeményezésekről, illetve, hogy saját térségükben mik valósultak már meg, milyen meglévő alapokra lehet a következő stratégiát felépíteni.

A vidéki területek uniós megfigyelőközpontja

A Bizottság létrehozta a vidéki térségekre vonatkozó adatgyűjtés és -elemzés központját. A központ segíti a vidékfejlesztéssel kapcsolatos szakpolitikai döntéshozatalt, miközben támogatja a cselekvési terv végrehajtását. Feladatai a következők:

- az adatok központosítása és elemzése, kapcsolatot biztosítva az adatforrások között a vidéki területek adatportálján keresztül;
- tájékoztatás a vidéki térségekre vonatkozó uniós kezdeményezésekről;
- az uniós vidékfejlesztési cselekvési terv eredményeinek elemzése.

Szinergiában működik az Eurostattal, a Közös Kutatóközpont (JRC) területi szakpolitikákkal foglalkozó tudásközpontjával és a European Observation Network for Territorial Development and Cohesionnal (ESPON). A Horizont Európa keretében finanszírozott, a vidéki térségekre összpontosító kutatási és innovációs tevékenységek megalapozott tényekkel támogatják majd a vidéki területek megfigyelőközpontját is.

Eszköztár a vidéki területek uniós finanszírozási lehetőségeihez

A vidékfejlesztéshez hozzájáruló alapok közötti szinergiák és kiegészítő jelleg javítása érdekében a Bizottság eszköztárat (*toolbox*) dolgoz ki a vidéki területek uniós finanszírozási lehetőségeihez való hozzáférésre és azok optimális kombinációjára vonatkozóan. Célja, hogy bemutassa a különböző finanszírozási lehetőségeket, és az információkat egyetlen dokumentumban gyűjtse össze, amely a helyi hatóságok, az érdekelt felek, a projektgazdák és az irányító hatóságok számára is hozzáférhető. Az eszköztár támogatja

az integrált területi és helyi fejlesztési stratégiákat, inspiráló megoldásokat és példákat kínálva a vidéki területek számára, hogy az uniós költségvetés kínálta új lehetőségeket teljeskörűen ki tudják használni.

A források kombinált felhasználásával kapcsolatos hazai tapasztalatok

A források kombinált és koordinált felhasználásának korlátait jól mutatják a 2014–2020-as hazai CLLD programmal (*Community Led Local Development*, magyarul közösségvezérelt helyi fejlesztés) kapcsolatos tapasztalatok.

A CLLD a 2014–2020-as programozási időszakban új szakpolitikai eszköz volt a tagországok kezelésében, mely integrált módon az alulról építkező helyi szintű fejlesztéseket támogatta helyi közösségek bevonásával, a legalább 10 ezer fő lakosságú városi akcióterületeken³. A CLLD alapvetően a LEADER gyakorlatát ültette át a városi közösségek fejlesztése érdekében. A CLLD, a Bizottság szándékai szerint, a kombinált forrásfelhasználást könnyítette volna, mivel folyamatos probléma volt már a LEADER HACS-ok szintjén, hogy elméletileg több alpból származó forrásokat használhatnának, de az időbeli és a szabályozásbeli koordinálatlanság miatt gyakorlatilag csak a vidékfejlesztési programra támaszkodhattak. Ezen kívánt segíteni a CLLD, amely városi területeken is lehetővé tette HACS-ok alakítását. Elméletileg lehetőség lett volna város-vidéki HACS-ok alakítására is – nagy lépést téve ezzel a vidékfejlesztés lehetőségeinek szélesítése felé –, amelyek ERFA, ESZA és EMVA forrásokat is használhattak volna, de az OP-k és a Vidékfejlesztési Program kombinálása az adminisztratív korlátok miatt lehetetlennek bizonyult, így maradt a TOP-on belül az önálló intézkedés, két uniós alap felhasználásával.

A hazai gyakorlatban a CLLD a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program

(TOP) 7. prioritását képezte, a helyi közösségek megerősítése, a városok kulturális és közösségi életének megújítása érdekében.

Az értékelések szerint (ME 2021, 2022, HBH 2020) a városok a CLLD eszközt a közösségi és kulturális infrastruktúrák más forrásból nem támogatott fejlesztési forrásaik pótlására, valamint különböző célú közösségi identitás és szemléletformálást célzó programok megvalósítására használták. A célok megvalósításához ugyanakkor nem állt rendelkezésre elegendő forrás, főként, hogy minden projektet támogattak, ezzel viszont a városok az általuk szükségesnek ítélt forrásnak csak a felét kapták meg.

A CLLD lehetőséget teremthetett volna a kreatív fiatal startupok megtartására, a vállalkozói szemlélet terjesztésére, a kulturális fogyasztás helyi szokásainak alakítására, végül összességében a helyi gazdaságszerkezet modernizációjára a hazai közép- és kisvárosokban (ME, 2021). A lecsökkentett forrás, párosulva a LEADER-nél már tapasztalt adminisztratív nehézségekkel: a lassú döntéshozattal (ami a helyi döntéselőkészítés miatt érdemben nem is rövidíthető), a túlzott adminisztratív terhekkel mind a HACS-ok, mind az irányító hatóságok, mind a kifizető ügynökség szintjén, valamint az elszámolás bonyolultságával végül oda vezettek, hogy a jelenlegi programozási időszakban (2021–2027) egyetlen hazai OP sem tervezett CLLD eszközt, leszámítva természetesen a KAP Stratégiai Tervet, ahol a LEADER eszközt kötelezően tervezni kell az EMVA forrás 5%-a erejéig.

Mindez annak ellenére történt, hogy a CLLD eszköz eredményességét az eszköz kedvezményezettjei jónak tartották. Képes volt új pályázókat bevonni, a helyi szereplőket aktivizálni és alulról jövő kezdeményezéseket generálni, továbbá a program pályázati lehetőséget nyújtott olyan szervezetek számára is, amelyek más EU-s programokból kimaradtak (HBH, 2020).

³ <https://progressmentor.hu/clld/>

A vidékfejlesztés és a Hosszú távú jövőkép a magyar KAP Stratégiai Tervben

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, mennyiben vette figyelembe a magyar tervezés a Hosszú távú jövőkép céljait, mennyiben volt lehetséges egyáltalán e célokat követni, át kell tekinteni a tervben szereplő beavatkozásokat, illetve a beavatkozásokhoz tartozó tervezett forrásokat.

A jövőkép, mint láttuk, a vidéki *társadalmi innováció, a helyi kormányzás, a részvételen alapuló megközelítés* megvalósítását tekinti az egyik fő célnak, a többi cél elérése alapjának.

A magyar terven belül az EMVA által társfinanszírozott források (II. pillér) alapján 53% a gazdasági fejlődéshez, 37% a környezethez és 10% a megújuló vidékhez (települések és közösségek) köthető célok aránya, ezt egészíti ki az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMGA) forrásból (I. pillér) 85% a gazdasági fejlődésre, 15% a zöld jövőre. A II. pillér 54%-ot, az I. pillér 46%-ot tesz ki a forrásokból. A település- és közösségi fókuszú vidékfejlesztési intézkedések (RD42, 43, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 61, 08 és 11) 637,52 millió eurót tesznek ki, jelentősebb forrása az infrastruktúra beavatkozásoknak, a LEADER-nek és a diverzifikációnak van (2. táblázat), de még az említett vidékfejlesztési intézkedések együtt is csak a KAP ST 4,34%-át, a II. pillér 8,04%-át teszik ki (1. táblázat), ami így a Hosszú távú jövőkép céljait csak kismértékben tükrözi, és ez általános jelenség a tagországok körében.

A magyar KAP Stratégiai Terv a Hosszú távú jövőkép céljait külön nem hangsúlyozza, de természetesen az együttműködésre alapuló beavatkozásokban megjelennek. A jövőkép céljait erősítő beavatkozás a tervben a Vidékfejlesztési együttműködés a Rövid Ellátási Láncok (REL) fejlesztéséért, a Vidékfejlesztési együttműködés a társadalmi vállalkozások fejlesztéséért, a Vidékfejlesztési együttműködés a térségi ak-

tív- és ökoturisztikai fejlesztésért, a Vidékfejlesztési együttműködés a biomassza-alapú gazdaság fejlesztéséért, a Vidékfejlesztési együttműködések a kistelepülések digitális átállásának támogatásáért (okos falu), az Európai Innovációs Partnerség (EIP) és a LEADER. Természetesen elképzelhető, hogy a többi együttműködési beavatkozás, mint pl. a termelői csoportok, az öntözési közösségek vagy a minőségrendszerek is valósítanak meg társadalmi célokat, de ezeket alapvetően mezőgazdasági jogcímeknek tekintjük.

Ezeket a beavatkozásokat azért kellett az alaprendeletnek megfelelően együttműködésként tervezni, hogy ez is ösztönözze az új, közösségi megoldások elterjedését. Ezt a célt sikerült elérni, bár megjegyezzük, hogy a hasznos társadalmi hozadék mértékét csökkenti, hogy az együttműködéssel több kockázat is jár: a több szereplő, az együttes pályázás, a közös felelősség, adott esetben a közös beruházás, ennek elszámolása, tulajdonjoga, fenntartása, szabályozása mind az irányító hatóság (IH), mind a Kifizető Ügynökség (KÜ) számára nagy kihívást jelent, és a pályázói kedvet negatívan is befolyásolhatja.

A KAP ST 8. célkitűzéséhez (SO8), mint a mezőgazdaságnál tágabban értelmezett, a vidékfejlesztésen belül a településfejlesztéshez kapcsolható, de a társadalmi innovációban szerepet nem játszó beavatkozások még a Vidéki infrastruktúra fejlesztés tanyákon, a Vidéki infrastruktúra fejlesztés kistelepüléseken, továbbá a Generációs megújulás induló vidéki és fiatal erdőgazdálkodó vállalkozók támogatásával és a Mezőgazdasági termelők tevékenységének diverzifikációja, épp a relatíve legnagyobb forrással rendelkező vidékfejlesztési intézkedések.

A többi tagország KAP stratégiai terveit nem tudjuk ilyen mélységig elemezni (nem lehetséges megállapítani, hogy mely beavatkozásokat tekintik települési és közösségi vidékfejlesztésnek), de azt tudjuk, hogy az EMVA források 7 százalékánál egyik tagor-

I. táblázat

A magyar KAP ST forrásai, ezeken belül a fenti, szorosan vett vidékfejlesztési beavatkozások forrásainak aránya

(The resources of the Hungarian CAP SP, including the proportion of the resources of the settlement and community-focused rural development interventions mentioned above)

	Millió EUR	Ebből a település és közösségi központú vidékfejlesztési intézkedések
KAP Terv összesen	14 687,860	4,34%
KAP Terv II. pillér	7 921,829	8,04%

Forrás: Magyar KAP Stratégiai Terv 2023-27, saját leválogatás

2. táblázat

A település- és közösségi fókuszú vidékfejlesztési intézkedések tervezett forrása a magyar KAP ST-ben

(The planned sources of settlement and community-focused rural development measures in the Hungarian CAP SP)

Beavatkozás kódja	Beavatkozás	Forrás (millió EUR)	%
RD42	Vidéki infrastruktúra fejlesztés tanyákon	41,10	6,4
RD43	Vidéki infrastrukturális fejlesztés kistelepüléseken	232,87	36,1
RD 49	Rövid Ellátási Láncok	4,38	0,6
RD50	Társadalmi vállalkozások	4,38	0,6
RD51	Térségi aktív- és ökoturisztika	4,38	0,6
RD52	Biomassza-alapú gazdaság	4,38	0,6
RD56	Okos falu	4,38	0,6
RD57	LEADER	174,00	27,3
RD61	Európai Innovációs Partnerség	36,16	5,6
RD08	Generációs megújulás induló vidéki és fiatal erdőgazdálkodó vállalkozók támogatásával	19,17	3,1
RD11	Mezőgazdasági termelők tevékenységének diverzifikációja	112,32	17,6
Összesen		637,52	100

Megjegyzés: forrás euróban, amely tartalmazza az uniós forrást, a magyar társfinanszírozást, és az ún. top up-ot, vagyis a kiegészítő nemzeti finanszírozást is.

Forrás: Magyar KAP Stratégiai Terv 2023-27, saját leválogatás

szág sem szán többet LEADER-re, továbbá az együttműködési beavatkozások részaránya minden tagországban kisebb, mint Magyarországon, így elmondható, hogy a település-központú vidékfejlesztés mintegy 10%-ot tesz ki az egyes KAP tervekben.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a Hosszú távú jövőképből szereplő erősebb, összekapcsolt és virágzó vidéki területeken folyta-

tott fejlesztések finanszírozását legnagyobb részben nem a KAP fogja végezni, nem elfelejtve persze, hogy ugyanakkor a KAP II. pilléren túl az agrárpolitikai intézkedések (tehát a KAP I. pillér) is hozzájárulnak ezen célok megvalósulásához. A reziliencia esetében ugyanakkor a KAP mezőgazdasági és erdészeti beavatkozásai nagymértékben hozzájárulnak a jövőkép céljaihoz.

Új, a társadalmi innovációt szolgáló beavatkozások a 2023–27-es magyar KAP Stratégiai Tervben

A magyar KAP tervben két olyan együttműködési beavatkozás található, az Okos falu és a Társadalmi vállalkozások, amelyek már a Hosszú távú jövőkép szellemében fogalmazódtak meg, és teret adnak a társadalmi innovációnak, inkluzív, helyalapú fejlesztést tesznek lehetővé, valamint hozzájárulnak az összekapcsolt, illetve a virágzó vidéki területek fejlődéséhez.

Vidékfejlesztési együttműködések a kistelepülések digitális átállásának támogatásáért (Okos falu)

Ahhoz, hogy az Okos falu beavatkozás hátterét megértsük, először is definiálni szükséges, hogy mit értünk okos falu alatt. Ez azért is fontos, mert az „okos” jelzőhöz az utóbbi években sokaknál a „digitális” tartalom társul, az Okos falu elnevezés alatt tehát sokan leegyszerűsítve annyit értenek, hogy a falu rendelkezik vezetékes internethálózattal, esetleg ingyenes wifi lefedettséggel a falu teljes területén.

Ehhez képest a jelenleg elfogadott definíció szerint az okos falvak olyan vidéki közösségek, amelyek a helyi szinten felmerülő kihívásokra válaszul innovatív megoldásokat dolgoznak ki. A meglévő helyi erősségekre és lehetőségekre építve, részt vesznek a területeik fenntartható fejlődését elősegítő folyamatban. *Részvételten alapuló megközelítéssel* keresztül dolgozzák ki és hajtják végre a gazdasági, társadalmi és környezeti feltételek javítására irányuló stratégiájukat, különösen az innováció előmozdítása, valamint a digitális technológiák által lehetővé tett megoldások használata révén. Az okos falvak számára hasznos a vidéki és városi területek más közösségeivel és szereplőivel

való együttműködés és szövetség. Az okos falu stratégiák kezdeményezése és megvalósítása során a falvak építhetnek a már meglévő kezdeményezésekre, és *különböző köz- és magánforrásokból juthatnak finanszírozáshoz* (Ocskó, 2022).

A definíció nem meglepő módon rímeli a Hosszú távú jövőkép négy cselekvési területére is: az okos falvaktól is az erősebb, összekapcsolt, reziliens és virágzó települések megteremtését várjuk el.

Az okos falu stratégiák legfontosabb kritériumai:

- innovatív kezdeményezésből indulnak, amely lehet digitális innováció, de minden egyéb is
- adott helyzet megváltoztatására irányulnak
- kihívásra kívánnak választ adni
- a helyi közösség részvételére építenek
- társadalmi innovációt valósítanak meg, tehát új társadalmi/közösségi gyakorlatokat hoznak létre.

A digitalizáció tehát önmagában nem célja az okos falu stratégiáknak, főleg, ha nincsen hatással a közösség életére. Mivel ma már nehezen képzelhetők el innovatív megoldások a digitális technológiák alkalmazása nélkül, a technológiák többnyire részei a koncepciónak, de nem ezek kiépítése a cél, hanem az adott problémák megoldása.

Minden esetben alapvető eleme az okos falu stratégiáknak a lakosság digitális készségeinek és képességeinek javítása képzés és ismeretterjesztés révén, hiszen bármilyen új technológia vagy innovatív megoldás csak akkor lehet eredményes, ha azt használni is tudják az érintettek.

A Smart Rural 21 projekt⁴ alapján a vidéki közösségek legfontosabb problémái, amelyekre az okos falu stratégia koncentrálnak:

- elnéptelenedés, elöregedés
- fiatalok elvándorlása
- korlátozott szolgáltatások

⁴ A Smart Rural 21 projekt az Európai Bizottság (DG AGRI) által támogatott két és fél éves projekt volt, amelynek általános célja a falvak előmozdítása és ösztönzése az intelligens falusi megközelítések és stratégiák kidolgozására és végrehajtására Európa-szerte, valamint következtetések levonása és a jövő támogatása, politikai beavatkozások az okos falvakra.

- közlekedési összeköttetések, helyi közlekedés javítása
- oktatási létesítmények fejlesztése
- egészségügyi létesítmények fejlesztése
- a természeti környezethez kapcsolódó kihívások
- hulladékfelhasználás, körkörös gazdaság
- a víz/talaj/levegő(minőség)hez kapcsolódó kihívások
- vállalkozásfejlesztés, munkahelyteremtés
- rövid ellátási láncok, mezőgazdasági technológiák fejlesztése
- megújuló energia használata
- természeti erőforrások jobb kihasználása
- alkalmazkodás a klímaváltozáshoz
- a környezeti állapot és a biodiverzitás megőrzése
- kulturális örökség gondozása, turizmusfejlesztés stb.

A magyar KAP Stratégiai Tervben szereplő Okos falu beavatkozásra az együttműködések szabályai vonatkoznak, amely legalább két szereplő közös pályázatát feltételezi, a két szereplőből legalább az egyiknek települési önkormányzatnak kell lennie.

Egy jó okos falu stratégiával vagy koncepcióval szemben az elvárások szintén kiolvashatóak a Hosszú távú jövőképből: a megalkotásba és a végrehajtásba be kell vonni minden érintettet, támaszkodni kell az EU-s és a hazai források teljes kínálatára, létező problémára kell reagálni, amelynek megoldása valószínűsíthető a stratégia végrehajtása által.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi a különbség egy okos falu stratégia és egy LEADER helyi fejlesztési stratégia között. A válasz a léptékben van: a LEADER-ben több falunak kell együttműködnie, a helyi akciósoportnak külön infrastruktúrát kell fenntartania, dedikált forrást kell átláthatóan elköltenie. Az okos falunál *elég egy-egy problémát kiválasztani, a lényeg*

a végrehajtható stratégia, de még formális stratégia sem szükséges, csak legyen leírt, következetes, eredményorientált koncepció. A stratégiának alapvetően egy településre kell vonatkoznia, de vonatkozhat pár szomszédos településre is, és nincsen kötött formája, mint a LEADER helyi fejlesztési stratégiának. A végrehajtáshoz nem csak, vagy akár nem is elsősorban a KAP források felhasználását kell tervezni. Elmondható, hogy ideális esetben jól ki tudja egészíteni a helyi fejlesztési stratégiát, de jobban tud reagálni az adott település egyedi igényeire. Nem véletlen, hogy a legtöbb tagország nem is tervezett külön Okos falu beavatkozást, hanem a helyi akciósoportokra bízta, hogy ismertessék meg a hozzájuk tartozó településekkel a koncepciót és ösztönözzék őket okos falu stratégia létrehozására.

A magyar KAP Stratégiai Terv ilyen szempontból kifejezetten előremutató, mivel önálló beavatkozást és költségvetési sort tartalmaz az okos falu stratégiák megvalósítására, így biztosítja ezeknek az együttműködéseknek a pénzügyi forrását. Az együttműködési forma elősegíti *a részvételen alapuló tervezést, a társadalmi befogadást*. A sikeres megvalósítás szűk keresztmetszete várhatóan nem a stratégiák megalkotása, hanem a korábban említett elszámolási nehézségek miatt az együttműködések megvalósítása lesz. Ezért várhatóan az egy vállalkozó által megvalósítható, közös érdekeket szolgáló megoldások lesznek a legegyszerűbben végrehajthatók.

Jó megoldás lehet a stratégiák megvalósítására *a források diverzifikálása*: az Okos falu együttműködésből főként a stratégia elkészítését és a hozzá kapcsolódó költségeket (műhelymunkák, szakértői díjak, elemzések készítése, felmérés, képzés stb.) lehet fedezni egyes szolgáltatások és kisebb beruházások⁵ társaságában, a többi beru-

⁵ A beruházások esetében a 2021/2115 rendelet 73. cikkét mindig figyelembe kell venni, melynek értelmében termelő beruházások csak max. 65% intenzitással támogathatók, infrastruktúra és nem termelő beruházások esetén ez 100% lehet.

házás megvalósítására pedig a KAP másik intézkedéséből – pl. a „Vidéki infrastruktúrális fejlesztés kistelepüléseken” vagy a biomassza együttműködés, REL stb. –, vagy más operatív programok (OP-ok) intézkedéseiből lehet pályázni, illetve a Magyar Falu Program is biztosíthat forrást, amelyeket egy önkormányzat vagy egy cég együttműködés nélkül, önállóan is megpályázhat. A sokszínű forrásszerkezetnek ugyanakkor megvan az a hatalmas kockázata, hogy a forrásokat ugyan elméletileg össze lehet gyűjteni, azonban a kiírások, a feltételek különbözősége és főleg a kiírások időpontjainak koordinálatlansága, a bírálatok elhúzó-dása miatt az egymásra épülő beruházások/képzések sokszor nem valósíthatók meg.

Vidékefejlesztési együttműködés a társadalmi vállalkozások fejlesztéséért

A társadalmi vállalkozások támogatását megalapozó beavatkozás indokoltságának vizsgálatához is szükséges a *fogalom definiálása*, mivel a közvéleményben a lehető legkülönbözőbb jelentéstartalmak kötődnek hozzá. A „social” eredeti jelentésrelációja (társadalmi, szociális) a magyar nyelvben felülíródott: a „társadalmi” helyett/mellett erőteljesebbé vált a „szociális” (rászoruló, segítségre, támogatásra váró) jelentéstartalom, amely kevésbé fejezi ki az eredeti „társadalmi” jelentés tartalmát. Ennek csak egy szegmensét jelenti a magyar nyelvben szinte kizárólagossá vált „szociális” értelmezés. Mások az egyértelműség érdekében a szociális helyett a szolidáris gazdaság kifejezést használják, de ez csak még messzebb vezet, hiszen a szolidáris gazdaság leginkább egy társadalmi modellt fed, nem egy vállalkozási formát⁶.

Az említett értelmezések erősen szűkítik a társadalmi vállalkozás fogalmát, amely

a nyugat-európai és a magyar szóhasználatban is sok változáson ment keresztül az utóbbi harminc évben (Csoba, 2020).

Az Európai Bizottság definíciója szerint⁷, a társadalmi vállalkozás *a gazdaság olyan szereplője, amelynek fő célja a társadalmi hatás kifejtése*, nem pedig a tulajdonosok vagy részvényesek profitszerzése. Működése során vállalkozói és innovatív módon árukat és szolgáltatásokat kínál a piac számára, nyereségét pedig elsősorban társadalmi célok megvalósítására fordítja.

A jelenleg is használatos hazai társadalmi vállalkozás fogalmat egy 2015-ös Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP) kiírás fogalmazta meg: „társadalmi vállalkozásnak tekinthetőek azon nonprofit és civil szervezetek, amelyek társadalmi célkitűzéseik mellett üzleti területen megvalósítható célkitűzésekkel is rendelkeznek, gazdálkodásuk eredményét a társadalmi cél érdekében visszaforgatják, költségvetésükben és szervezeti működésükben érvényesítik a *részvételen alapuló döntéshozatal elvét*” (NGM 2015, 6.). Itt rögtön meg kell jegyezni, hogy a 2021–2027-es programozási időszakban már *egyetlen OP-nak sincs specifikus kiírása a társadalmi vállalkozások számára*, részben éppen azért, mert már nem csak nonprofit tevékenységet végző vállalkozásokról van szó, így elindulhatnak bármely más pályázaton is. Más kérdés, hogy a kötelező önrészt egy társadalmi célokat követő vagy felvállaló, tehát sokszorosan nehezebb feltételekkel induló vállalkozás egyáltalán nem biztos, hogy ki tudja állítani, így számukra a 100%-os finanszírozás a legtöbb esetben alapfeltétel lenne. Ilyen mértékű megkülönböztetéshez ugyanakkor a „társadalmi vállalkozás” minősítést egyértelmű kritériumokhoz kellene kötni,

⁶ Sokak számára, főleg a mezőgazdaság terén, a társadalmi vállalkozás kizárólag a szociális szervezeteket fed, még úgy is, hogy a jelző nélküli szervezeteket és a szociális szervezeteket közötti különbség sem világos sokaknak. Valószínű a leírt „hátrányos helyzetű” jelentéstartalom a döntő, a társadalmi vállalkozás tehát hátrányos helyzetűek valamiféle foglalkoztatását végző szervezeteket lenne. Mindezekon felül sokan a nonprofit formát is a társadalmi vállalkozások ismérveként azonosítják.

⁷ https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en

ami még nem történt meg, és a minősítő szervezet léte is kérdéses.

A társadalmi vállalkozások a társadalmi célokat a vállalkozói szellemmel ötvözik. Ezek a szervezetek szélesebb társadalmi, környezeti vagy közösségi célok elérésére összpontosítanak. Az Európai Bizottság célja, hogy kedvező pénzügyi, adminisztratív és jogi környezetet teremtsen ezeknek a vállalkozásoknak, hogy az azonos szektorban működő más típusú vállalkozásokkal egyenrangúan működhessenek. A 2011-ben elindított Kezdeményezés a társadalmi vállalkozásért (Social Business Initiative) olyan intézkedéseket határozott meg, amelyek valódi változást hoznak és javítják a társadalmi vállalkozások helyzetét.

Az Európai Bizottság a következő vállalkozásokat sorolja a társadalmi vállalkozások alá:

- Amelyek számára a közjó társadalmi célja a kereskedelmi tevékenység oka, gyakran magas szintű társadalmi innováció formájában
- Azok, amelyek a nyereségüket főként a társadalmi cél elérése érdekében fektetik be újra
- Olyanok, ahol a szervezési mód vagy a tulajdonosi rendszer a vállalkozás küldetését tükrözi, demokratikus vagy részvételi elveket alkalmazva, vagy a társadalmi igazságosságra összpontosítva

Szintén a Bizottság állapítja meg, hogy a társadalmi vállalkozásoknak *nincs egységes jogi formája*. Sok társadalmi vállalkozás szociális szövetkezet formájában működik, néhányuk garanciális magáncéggént van bejegyezve, van, amelyik kölcsönös, sok pedig nonprofit elosztó szervezet, mint például a segélyszervezetek, egyesületek, önkéntes szervezetek, jótékonyossági szervezetek, vagy az alapítványok.

Sokszínűségük ellenére a társadalmi vállalkozások elsősorban az alábbi 4 területen működnek:

- Munkapiaci integráció – fogyatékkal élők és munkanélküliek képzése és integrációja

- Személyes szociális szolgáltatások – egészségügy, jólét és orvosi ellátás, szakmai képzés, oktatás, egészségügyi szolgáltatások, gyermekgondozási szolgáltatások, idősek számára nyújtott szolgáltatások vagy hátrányos helyzetűek segítése
- Hátrányos helyzetű térségek helyi fejlesztése – társadalmi vállalkozások távoli vidéki területeken, városrészek fejlesztési/rehabilitációs programok, fejlesztési támogatások és fejlesztési együttműködés harmadik országokkal
- Egyéb – beleértve az újrahasznosítást, a környezetvédelmet, a sportot, a művészetet, a kultúrát vagy a történelmi megőrzést, a tudományt, a kutatást és az innovációt, a fogyasztóvédelmet és az amatőr sportot.

Céljaik és tevékenységük pedig a következőképpen foglalható össze:

I. A társadalmi vállalkozások olyan *kritikus társadalmi problémákra adnak vállalkozó szemléletű, hatékony és hatásos megoldást*, amelyekre az állami ellátórendszerek és a piaci szereplők nem vagy nehezen tudnak megoldást nyújtani. Jól ismerik az érintett csoportot (pl. értelmi fogyatékos emberek, tartós munkanélküliek, romák, idősek stb.), közvetlen elérésük van (általában helyben), képesek társadalmi tőkét mozgósítani, rugalmasak, és innovatív modelleket vezetnek be a különleges igények kezelésére. Céljuk az árbevételen alapuló fenntarthatóság, ami kiegészülhet állami támogatással (pl. fogyatékos munkavállalók bértámogatása, támogatott hitelek, pályázatok stb.).

II. A társadalmi vállalkozások számos szinten *a társadalmi innováció mozgatórugói*:

1. ügyfeleik és vevőik változó szükségleteire gyorsan és megfelelően tudnak reagálni az üzleti modelljük elemeinek innovatív kombinációja révén
2. olyan modelleket tudnak kikísérletezni és tesztelni, amelyek siker esetén terjeszthe-

tők, illetve amelyeket a *mainstream* vállalkozások is át tudnak venni, pl. hogyan lehet kis- és őstermelőkből jól működő beszállítói láncot építeni.

A Hosszú távú jövőképből szereplő elvárás, a társadalmi innováció így éppen a társadalmi vállalkozások keretében való-sítható meg leginkább.

Társadalmi vállalkozások az agráriumban Magyarországon

Magyarországon az 1990-es évek vége óta léteznek társadalmi vállalkozások; számuk és sokszínűségük egyre növekszik. Sokféle társadalmi és környezeti problémára adnak választ, sokféle iparágban jelen vannak, sokféle üzleti modellt követnek, és számos jogi formában léteznek. Jellemzően mikro- és kisvállalkozások – kft.-k, nonprofit kft.-k –, vagy szociális szövetkezetek, amelyeknél kifejezett cél a foglalkoztatás is.

A mezőgazdaság és az élelmiszer-feldolgozás gyakori tevékenységeik, mivel vidéken, helyben végezhető, és helyi vagy a munkaerőpiacra nehezen integrálható embereknek (pl. fogyatékkal élőknek, tartós álláskeresőknek, pályakezdőknél, időseknek) biztosítanak munkalehetőséget. Ilyen ma is működő vállalkozások foglalkoznak például falusi turizmussal, helyi élelmiszer-termeléssel és -értékesítéssel, kistermelők hálózatba szervezésével, környezetbarát technológiák bevezetésével, közétkeztetéssel, biogazdálkodással vagy közösségi mezőgazdálkodással. A társadalmi vállalkozások így nagy számban és sokféle működési formában jöhetnek szóba agrár/vidékfejlesztési támogatás szempontból.

A hazai élelmiszer-gazdaság területén működő társadalmi vállalkozások jelentős hatást gyakorolnak a helyi munkaerőpiacra, a helyi gazdaságra és társadalomra. A foglalkoztatási hatáson túl, jelentős szerepük van a helyi termékínálat bővítésében, közszolgáltatások nyújtásában (pl. szociális bolt üzemeltetése vagy piacszervezés), és sok helyen fontos piacot teremtenek a helyi

őstermelők, kistermelők számára akár saját boltban vagy közösségi mezőgazdálkodás keretei között, lehetővé téve a helyben megtermelt, jó minőségű, egészséges élelmiszerekhez való hozzáférést.

Az agráriumban működő társadalmi vállalkozások egyes speciális típusai

Szociális/szolidáris farmok

A szociális farm a mezőgazdasági, vidéki és társadalmi hatás aspektusokat ötvözi egy vállalkozás formájában. A szociális farm mentális és fizikális jóllétet, gyógyulást, illetve ismeretátadást elősegítő szolgáltatásokat nyújt a mezőgazdasági munkába történő bevonással. Három altípusát különböztetik meg: a *rehabilitációs farm* fő jellemzője a hátrányos helyzetű személyek bevonása a szociális intézmény keretei között folytatott foglalkoztatás keretében. A *gondoskodó farm* hátrányos helyzetű személyeket von be a mezőgazdasági tevékenység végzésének helyén. A *társadalmi farm* fő jellemzője a szemléletformálás és/vagy a foglalkoztatás (Kajner és Jakubinyi, 2016). A Szimbiozisz Alapítvány Baráthegyi Majorsága pl. megfelel mindhárom kategóriának. Az 5 hektáros majorságban többek között kertészet, állattenyésztés és sajt manufaktúra működik, fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek képzése és foglalkoztatása mellett.

Szociális szövetkezetek

A szociális szövetkezetek a *társadalmi vállalkozások egy lehetséges jogi formája, de korántsem az egyetlen*, és sok esetben nem is a legmegfelelőbb. A szociális szövetkezet legfontosabb célja a hátrányos helyzetű emberek foglalkoztatása, nem feltétlenül az agrár- vagy élelmiszeripari ágazatban. A statisztikai besorolás alapján a szövetkezetek többsége a szolgáltató szektorban működik. Ugyanakkor ha csupán az egyes fő tevékenységek tartalmát vizsgáljuk, megállapítható, hogy az egyes tevékenységek igen szorosan kötődnek az agráriumhoz (zöld-

ségkereskedelem, erdészeti szolgáltatás), illetve általában a vidékhez, vidéki jelleghez (falusi turizmus, borturizmus). Ahol például a munkaerő-kölcsönzés jelenik meg szolgáltatásként, ott a munkaerőt gyakran a szőlő- és gyümölcsstermesztésben alkalmazzák, az ipari tevékenység pedig sokszor a mezőgazdasági termékek feldolgozását takarja (pl. gyümölcslegyártás). A társadalomban mindig létezik egy olyan réteg, amely az elsődleges munkaerőpiacon különböző okok miatt nem képes elhelyezkedni, az alacsonyabb szintű foglalkoztatása (pl. közmunkaprogram) viszont a humán erőforrás pazarlását jelentené. Az ilyen típusú foglalkoztatás jelenleg optimális szervezeti kereteit a szociális szövetkezetek jelentik.

Nonprofit gazdasági társaságok (például nonprofit kft.)

A nonprofit gazdasági társaság létrehozásának nem feltétele, hogy feltétlenül a társadalmi közös szükséglet kielégítésére törekedjen. A nonprofit gazdasági társaság sajátos működéssel létrehozott olyan társaság, amely nem tagjai jövedelemszerzésére irányul. A társaság üzletszerű gazdasági tevékenységet csak kiegészítő jelleggel folytathat. A társaság nyeresége a tagok között nem osztható fel. Ilyen pl. Magyarországon a kormány által alapított Digitális Jólét Nonprofit Kft..

Az agrártevékenységet végző társadalmi vállalkozások támogatásával kapcsolatos speciális problémák

A társadalmi vállalkozások támogatásával kapcsolatban a legfőbb gondot a KAP Stratégiai Terven belül azok az általános szabályok jelentik, amelyek szerint a KAP-ból támogatott vállalkozások árbevételének 40%-a mezőgazdasági tevékenységből kell származzon, továbbá a vállalkozásnak vidéki területen kell működnie. A tipikus magyarországi modellben (mint amilyen pl. a már említett Szimbíózis Alapítvány) a társadalmi vállalkozások városi területen működnek

(ide könnyebb eljuttatni a csökkent munkaképességű dolgozókat, sok esetben városi rehabilitációs/ápolási intézményekből vagy az otthonukból, akik a munkaerő legnagyobb részét adják). Tevékenységében pedig a legszélesebb spektrumon mozog a turizmustól a kisléptékű élelmiszer-feldolgozásig és a szolgáltatásokig, amelyen belül a 40% agrárárbevétel nem biztos, hogy sikerül elérni.

A pályázati felhívás elkészítésekor ezért figyelmet kell fordítani arra, hogy ezek a megszorítások ne zárjanak ki a beavatkozás céljának megfelelő fejlesztéseket és kedvezményezetteket.

ÖSSZEGZÉS

Az EU hosszú távú vidéki jövőképében a vidéki területek fejlesztése kapcsán a KAP csak egy a finanszírozást lehetővé tevő források közül, a négy cselekvési területnek pedig csak részben vannak agrárvonatkozásai. A vidéki területeken jellemzően az agrártevékenységet végzők aránya már jóval a szolgáltatások és az ipari vállalkozások aránya alatt van. *A fejlesztéspolitika (területfejlesztés) és a vidékfejlesztés elválasztása így már meghaladott, az együttműködés viszont nehezen megvalósítható gyakorlat.* Fontos kérdés, hogy a finanszírozási szerkezet, az EU-s és a hazai intézményrendszer, és a programok végrehajtásának mechanizmusai mikor lesznek képesek a vidéki területek változásait követni. A vidékfejlesztési cselekvési terv tartalmaz megoldási javaslatot a mozaikos finanszírozás áthidalására (eszköztár, toolbox). Várhatóan a gyakorlat mutatja majd meg, hogy ez a megoldás működik-e. Az előzmények nem túl biztatóak: a legutóbbi kezdeményezést, a CLLD-t, amely a 2014–2020-as programozási időszakban a források kombinálását tűzte ki célul, sok tagországban, így nálunk sem folytatják 2021–27-ben, alapvetően a végrehajtás túl bonyolult és nehézkes volta miatt, amely egy bizonyos ponton túl már nem is egyszerűsíthető.

A vidéki térségekre jutó erőforrásokat pe-

dig szükség lenne egységesíteni, különösen a leszakadó térségek hanyatlásának megállítására koncentrálni. Ezekben a térségekben az agrárpolitika igen keveset tud tenni: szociálpolitikai eszközökre és más típusú finanszírozásra van szükség. Az EU-s források elhúzódo kiírása, pályázatátása, elbírálása, kifizetése, az előfinanszírozás követelménye nem teszik lehetővé a gyors reagálást a szociális problémákra, a szükséghelyzetekre. Általánosítva is kimondhatjuk, hogy *az EU-s források és az intézményrendszer a lecsúszó vidéki térségek életszínvonalának javításában csak kismértékben tud részt venni, a KAP-ból származó jövedelmek nem a vidéki közösségek lehetőségeit bővítik.*

Ami valóban kiteljesíthetné a vidékfejlesztési eszközöket, az a koordinált forrásfelhasználás lehetősége lenne, ami jelenti EU-s és hazai szinten az alapok és költségvetési források szabályozásának összehangolását, vagy nemzeti szinten pl. a vidéki térségekre vonatkozó kiírások időbeli és térbeli összehangolását. Erre mindig megvan a szándék,

de a végrehajtás annál több buktatóval terhelt. *A vidékfejlesztési cselekvési terv talán legfontosabb feladata lenne, hogy a vidék fejlesztését egységes politikaként jelenítse meg, és ehhez biztosítson forrásokat is, akár különböző EU-s és EU-n kívüli alapokból, de mindenképpen koordinált módon.* A koordináció hiánya uniós szintű probléma, mivel nincsenek összehangolva az alapokat szabályozó jogszabályok sem, a végrehajtás során pedig mindig a kifizető ügynökségek papíron biztos eljárásrendjei kerülnek előtérbe, szemben a közösségi fejlesztéseknél különösen fontos rugalmassággal. Helyi szinten ugyanakkor több biztató példa is van rá, hogy pl. LEADER helyi akciócsoportok sikeresen kombinálják a különböző EU-s és hazai forrásokból finanszírozott projekteket. Ennek tudatában a Hosszú távú jövőképhez kapcsolódó akciótervben szereplő eszköztár, amely helyi szinten megmutatja, hogy adott időszakban milyen források pályázhatók, jó alapot jelenthet a vidéki támogatási lehetőségek bővítésére.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről
- A Bizottság (EU) 2022/1864 végrehajtási határozata (2022. október 5.) az európai KAP-hálózat szervezeti felépítésének és működési szabályainak meghatározásáról, valamint a 2014/825/EU végrehajtási határozat hatályon kívül helyezéséről
- A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: Hosszú távú jövőkép az EU vidéki területei számára – Az erősebb, összekapcsolt, reziliens és virágzó vidéki területek 2040-ig történő megvalósítása felé. Brüsszel, 2021.06.30.
- Csoba, J. (2020). A szociális gazdaságtól a szolidáris gazdaságig – a helyi gazdaságfejlesztési modell átalakulása. *Tér és Társadalom* 34. évf., 4. szám. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3301>
- Goda et al. (2022). A vidékfejlesztés helye és szerepe a fejlesztéspolitikában. *Gazdálkodás* 66. évfolyam 6. szám. https://doi.org/10.53079/GAZDALKODAS.66.6.t.pp_532-558
- European Commission, Directorate-General for Communication, Leyen, U., Political guidelines for the next European Commission 2019-2024; Opening statement in the European Parliament plenary session 16 July 2019 ; Speech in the European Parliament plenary session 27 November 2019, Publications Office of the European Union, 2020, <https://data.europa.eu/doi/10.2775/101756>
- Moodie, J., Salle, E., Zomer, B., Vilcu, R., Laurent, I. (2023). Empowering rural areas in multi-level governance processes. SHERPA Discussion Paper. DOI: 10.5281/zenodo.7504192

- Varga, K. (2017). A regionális társadalmi innováció kérdései. *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)* Vol. 2. No. 4. DOI: 10.21791/IJEMS.2017.4.49. 602
- 1470/2019. (VIII. 1.) Korm. határozat a magyar agrárium digitalizációjának előmozdításáról és összehangolásáról: Magyarország Digitális Agrár Stratégiája
- Ocskó, E. (2022) Útmutató: hogyan váljunk Okos Faluvá - Smart Rural 21: Első előkészítő intézkedés a 21. századi okos vidéki térségekéért: https://www.smartrural21.eu/wp-content/uploads/Guide_HU.pdf
- European Network for Rural Development (2018): EU Rural Review No. 26: Smart Villages - Revitalising Rural Services, ISSN 1831-5321. https://enrd.ec.europa.eu/sites/default/files/enrd_publications/publi-enrd-rr-26-2018-en.pdf
- NGM - Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): Felhívás - társadalmi vállalkozások ösztönzése - kiemelt projekt GINOP-5.1.2. <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-517-17>
- Az Európai Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: kezdeményezés a szociális vállalkozásért – a szociális vállalkozásokat, mint a szociális gazdaság és az innováció kulcsszereplőit előmozdító szabályozási légkör kialakítása. https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu/social-enterprises_en
- Kajner-Jakubinyi (szerk.) (2016). Szociális farmok létrehozása Magyarországon. ISBN: 978-963-12-3567-8
- Pámer, Z. (2021). A területi kormányzás és a területi integráció vizsgálata Baranya megye fejlesztési dokumentumaiban az uniós csatlakozástól napjainkig. *Tér és Társadalom* 35. évf., 3. szám. <https://doi.org/10.17649/TET.35-3-3337>
- Finta, I. (szerk.) (2014): VIDÉKKUTATÁS 2012–2013, LEADER 2014–2020, Javaslatok a felkészüléshez, ISBN 978 963 9899 88 9. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete
- Magócs, K., Szerépi, A., Nemes, G. (2021), Záró értékelési jelentés a Vidékfejlesztési Program 2014-2020 tematikus értékelésére vonatkozóan, 20a. A CLLD (közösség által irányított helyi fejlesztések) megközelítés hozzáadott értékének értékelése. 20b. Helyi Akciócsoport szintű értékelés
- N.B.P. Polman, Bill Slee, Tatiana Klavankova, M.W.C. Dijkshoorn-Dekker, M. Nijnik, V. Gežik, K. Soma (2017) Classification of Social Innovations for Marginalized Rural Areas WASS Green Economy and Landuse
- HBH Stratégia és Fejlesztés Kft. (2020) CLLD eszköz alkalmazásának lehetőségei a következő programozási időszakban. Készült a Pénzügyminisztérium megbízásából (2019/02. megrendelő)
- Miniszterelnökség (2021), Az EU Kohéziós Politikáját szolgáló EU Alapok társfinanszírozásával megvalósuló fejlesztéspolitikai programok értékelése, A helyi gazdaság fejlődésének területi szempontú értékelése Értékelési jelentés teljes változat Vs.2.0
- Miniszterelnökség (2022) Záró jelentés, A közösségi szerepvállalást erősítő intézkedések értékelése „Vállalkozási keretszerződés az EU Kohéziós Politikáját szolgáló EU Alapok társfinanszírozásával megvalósuló fejlesztéspolitikai programok értékeléseinek készítésére, 9 részben – 9. rész: Értékelések tartalmi és javaslati szintézisei.” című projekt kapcsán